

“Afgået til Slesvig”

Træk af unges sæsonbetonede arbejdsvandringer fra Vestjylland i forrige århundrede

af *Kirsten Linde*

Udgangspunktet for denne artikel er en gruppe unges relativt usædvanlige arbejdsvandringer, som foregik igennem flere århundreder fra Vestjylland til Nordslesvig¹ og senere fra midten af forrige århundrede også til Østjylland. Disse specielle arbejdsvandringer blev først og fremmest udøvet af ugifte tjenestefolk og indgik som en almindelig aldersmæssig og social overgangssituation fra barn til etableret voksen i de berørte egne. Arbejdsvandringerne blev i de berørte familier ofte en tradition fornyet af hver ny ungdomsgeneration.

Artiklens formål er at skitsere disse unge arbejdsvandrerers sociale position på hjemegnen og på destinationerne og at udlede arbejdsvandrerens køns- og alderssammensætning samt vandringernes hyppighed, længde og organisation. Økonomiske og økologiske mekanismer i de unges omgivende samfund vil endvidere blive beskrevet

for at indkredse de specielle pull- and push-faktorer, som sendte generation efter generation ud på sæsonprægede arbejdsvandringer fra det vestjyske område.²

Artiklen tager først og fremmest sit udgangspunkt i det lille vestkyst-sogn Husby beliggende mellem Sønder Nissum fjord og Ringkøbing fjord. Sognets unge havde en udbredt arbejdsvandringstradition og kildemæssigt har sognets præster i indberetninger, folketællinger og i kirkebøgerne til- og afgangslister bidraget med mange oplysende detaljer om arbejdsvandringernes art og de enkelte arbejdsvandrerers sociale situation.³

1700-tallets arbejdsvandringer fra det vestjyske område

Hvilke veje de indre arbejdsvandringer i Danmark tog under og efter stavnsbåndets ophævelse samt vandringernes omfang og art er ikke klarlagt.

Kirsten Linde (f. 1964), cand.phil. i historie fra Aarhus Universitet. Museumsinspektør ved Hjerl Hedes Frilandsmuseum siden 1995. Har om arbejdsvandringer skrevet “West-Jutland Work Migrations during the Nineteenth Century” i *Facing the North Sea. West-Jutland and the World*, red. Mette Guldborg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (1993). Desuden flere artikler om håndværk, museumshistorie, museumsgenstande og dagliglivets gøremål.

Enkelte punktundersøgelser er foretaget og giver et billede af en relativt mobil befolkning på trods af forbud imod vandringer.⁴ Alligevel er det tydeligt, at de store vandringsbevægelser efter arbejde først rigtigt kommer i gang i løbet af det nittende århundrede med byernes og handelens ekspansion, kommunikationsforbedringerne og ikke mindst den industrielle udvikling.

Når det drejer sig om arbejdsvandring fra Vestjylland med det nord-slesvigske område som mål, er der meget der tyder på, at disse vandringer stammer tilbage fra senest slutningen af 1600-tallet, og at de i perioder også har haft et vist omfang.

I 1702 indgives således en klage til Danske Kancelli i København fra en række godsejere i Nørrejylland om, at en "stor deel Mennesker af Quinde og Mands Personer fra Nørrejylland, Thy og Mors" hvert år samles i Ribe ved Sct. Hans for at lade sig leje sig bort til høstarbejde "udi Fyrstedømmet Slesvig, som og udi Ejdersted, og Ditmarsken". Kvinderne og en del af karlene syntes ifølge klagen at komme tilbage til deres hjem.⁵ Denne årlige tilbagevendende forflytning af arbejdskraft i sommermånederne fra områderne nord for Kongeåen til de sydlige regioner giver igennem hele 1700-tallet anledning til flere klageskrifter til Danske Kancelli i København og gensvar fra Gottorfischen Obergericht, som ser det i landsdelens interesse

at beholde denne kærkomne arbejdskraftreserve i den arbejdskraftintensive sommerperiode.⁶

Vi ved meget lidt om, hvem disse "Quinde og Mands Personer" var og hvilke områder i Jylland nord for Kongeåen, de egentlig kom fra, når undtages områderne Thy og Mors. Et fingerpeg får vi igennem præsten Skougaards indberetning fra 1768 til biskop Bloch i Ribe om tilstanden i sognet Husby ved den jyske vestkyst.⁷ Skougaard beskriver således, at forårsfiskeret hvert år sluttede ca. 14 dage før Sct. Hans. Derefter begav mange folk sig til markedet i Ribe. Ifølge Skougaards oplysninger tog fiskehandlerne fra kysten til Ribe for at sælge fisk, mens fiskerne og esepigerne, der ordnede maddingen, tog med for at lade sig leje bort til sommerarbejde. Dette sommerarbejde foregik efter præstens oplysninger i "Holstein, Slesvig og i omliggende Sogne ved Ribe og Warde til Michelsdag".

Formidlingen af kontakter mellem arbejdstagere nord for og arbejdsgivere syd for Kongeåen fandt hele 1700-tallet igennem sted ved Sct. Hans markedet i Ribe. I en artikel i *Riber Stifts Adresse-Avis* i 1816 betegnes denne form for formidling af arbejdskraft for første gang som et såkaldt "Folkemarked".⁸ Det angives i denne sammenhæng, at tjenestefolkene kommer fra Vadehavsøerne og egnene op langs den jyske vestkyst til området omkring Ringkøbing.

“I disse Dage have vi her i Ribe det saakaldede – Folkemarked. For dem, der ei kiende denne Skik, kunde det maaske være interessant at vide hvad herved forstaaes. I Juni maaned trække nemlig fra Øerne ved Vestkanten og Nord fra indtil egnen ved Ringkjøbing Karle og Piger her ind til Byen, og stille sig paa Torvet, hvor da de der behøve Tienestefolk, indfinde sig, beser, udsøge og accordere ...”

Kilder til arbejdsvandringerne

Arbejdsvandringerne var en velintergreret del af et vest-sydlig-orienteret sæsonarbejdsmarked. Hvor omfattende forflytningen af arbejdskraften har været, kan man ud fra de sparsomme kilder ikke danne sig noget skøn over. En lidt bedre kildemæssig dækning opnåes i det nittende århundrede, endskønt der også her er store huller.

Ribe Stiftstidende bringer fra 1870'erne til 1914 næsten årlige smånotitser om hændelser på Ribe Folkemarked. En af spørgelisterne fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelse, NEU, fra 1952 har endvidere under rubrikken “fæstemål og folkemarked” en del førstehåndsberetninger fra tjenestefolk, som selv har deltaget i folkemarkederne i slutningen af 1800-tallet. Ligeledes bidrager skudsmålhbøger, erindringsudgivelser, lokalhistorisk litteratur og Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser fra 1826-44 til den kildemæssige mosaik.⁹ Den vigtigste gruppe af kilder til belysning af arbejdsvandring i det nittende århun-

drede findes dog i kirkebøgernes til- og afganglister sammenholdt med folketællingslisterne.

Således noterede skiftende præster i Husby i perioden 1816-1875 hver forsommer i kirkebøgernes afganglister et stort antal tjenestepiger og karle, som ønskede afgang fra sognet. Hvor de unge agtede sig hen, stod opført som “Slesvig”, “Holsteen”, “Sønden”, “Ribe Folkemarked”, “Ringkjøbing Folkemarked”, “Bygholm”, eller også opførtes navne på sogne i Sønderjylland. I dagene omkring Mikkelsdag, den 29. september, blev de samme unge igen ført ind i kirkebøgerne, denne gang i tilganglisterne.

Man anser generelt til- og afgangslisternes værdi som kilde til befolkningens indre vandring i forrige århundrede som mangelfulde, og de har ikke været særlig anvendt i mobilitetsforskningen. Problemerne omkring listernes pålidelighed er behandlet af Anna Thestrup i artiklen “Kirkebøgernes til- og afganglister”.¹⁰ Artiklens konklusioner har siden da stået uimodsagt. Hun kommer frem til, at 70-80% af tjenestefolkene til- og afgange er registreret, og at de kan bruges som stikprøve ved undersøgelse af vandringers længde og hyppighed samt de vandrendes alder, køn og sociale forhold. Derimod egner listerne sig ikke til større statistiske opgørelser.

I forbindelse med de undersøgte arbejdsvandring fra Vestjylland må

listerne anses for det eneste kildemateriale, som kan afdække tjenestefolkenes vandringsmønstre i forbindelse med ikke-permanente flytninger efter arbejde. Selv om folketællingerne normalt anvendes til afdækning af befolkningens mobilitet, gør intervallerne på 5 år mellem hver tælling dem uegnede til studiet af flytninger af kortere varighed inden for 5-års intervallet. Således blev der i perioden 1845-1850 eksempelvis registreret 409 flytninger til og fra Husby sogn i til- og afgangslisterne. Heraf var de 336 flytninger i forbindelse med arbejde, hvor tjenestetyendet efter arbejdsperiodens ophør flyttede tilbage til udgangspunktet. Man kan også sige, at der var 168 dobbelte flytninger over sognegrænsen i forbindelse med arbejdsmæssige forhold i perioden 1845-1850 – et antal flytninger, som folketællingerne på ingen måde er i stand til at belyse.

Arbejdsvandrerens destinationer og rekrutteringsområder

Destination Sønderjylland. Ved at undersøge tilgangslisterne i de fire vestkystfogne: Sønder Nissum, Husby, Vedersø og Nysogn kan der tegnes et billede af, i hvilke områder i Sønderjylland arbejdsvandrerne fik arbejde.¹¹ De fire sognes tilgangslister er ikke komplette, men de er valgt som udgangspunkt for undersøgelsen, idet sognene lå langt fra destinationsområdet og havde en høj vandringshyppighed.

I de fire udvalgte fogne blev 330 tjene-

stefolk registreret som kommet fra Sønderjylland i perioden 1832-75.¹² Af disse var 33 opført som "kommet fra Holsteen", 8 andre var opført under en uklar sogneangivelse med tilføjelsen Slesvig, og 3 var opført som kommet fra Als uden nærmere sogneangivelser. Kort nr. 1 viser, hvor de resterende 286 tjenestefolk har haft tjeneste i Sønderjylland.

Området strakte sig fra Kongeåen i nord til et bælte af fogne neden for den nuværende grænse. De fleste arbejdsvandrerne gik til de midtvestlige fogne oven for den nuværende grænse. Disse fogne var: Arrild, Døstrup, Brede, Nørre Løgum, Løgumkloster, Bedsted, Visby, Abild, Højst, Ravsted, Bjolderup, Hostrup, Burkal og Bylderup. Den østlige del af Sønderjylland blev ikke besøgt af de vestjyske tjenestefolk, bortset fra nogle få fogne omkring Åbenrå og enkelte fogne i nærheden af eller på Als.

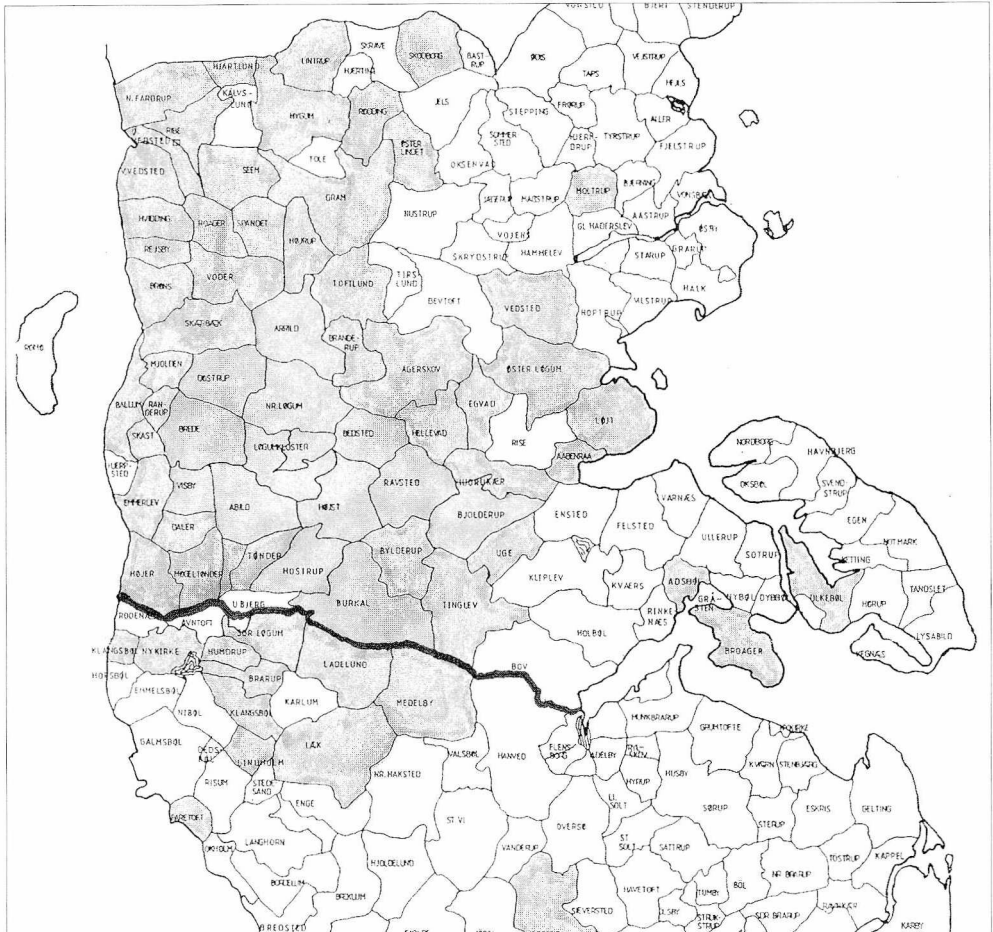
Rekrutteringsområde Vestjylland. Arbejdsvandrerne fra de fire vestkystfogne koncentrerede sig i Sønderjylland i midtvestområdet lige nord for den nuværende grænse. Derfor er det nærliggende at undersøge afgangslisterne fra dette område nøjere for at udlede, hvor stort et rekrutteringsområde arbejdsvandrerne kom fra. Afgangslisterne for Skærbæk, Døstrup, Ballum, Visby, Daler og Møgeltonder er undersøgt for årene 1816-75.¹³

300 personer blev registreret som af-

gået til områder i Ringkøbing og Ribe amter fra de seks sønderjyske sogne i den undersøgte periode. På kort nr. 2 er indtegnet, hvor arbejdsvandrerne gik til. I nogle tilfælde vil de anførte sogne ikke være tyendets hjemsgn, men et nyt arbejdssted. Det er ikke muligt at skelne, og man kan derfor

kun konstatere ud fra afganglisternes angivelser, at tyendet vandrede hjem til Vestjylland igen

Generelt kom der få arbejdsvandrere fra hedesognene i begge amter. Mange arbejdsvandrere kom fra sognene langs kysten, og derudover kom mange fra

Kort 1. Destinationsområderne i Sønderjylland.

nabosognene til kystsognene. Sognene mellem Sønder Nissum og Ringkøbing fjord var godt repræsenteret i Ringkøbing amt. I dette amt kom enkelte vandrere endvidere fra sognene mellem Lemvig og Holstebro. Nogle enkelte arbejdsvandrere kom fra Thy og sogne på øen Mors. En del arbejdsvandrere kom endvidere fra sognene rundt om Ringkøbing fjord. I Ribe amt kom arbejdsvandrerne fra et bredt bælte af sogne beliggende fra kysten og ind i amtet. Fra Strellev, Ølgod og Grindsted kom der ligeledes nogle enkelte arbejdsvandrere.

Østjylland – destination Bygholm. Sæ-

sonarbejdsvandringerne til Østjylland var fåtallige set i forhold til antallet af vandringer til Sønderjylland. Alligevel vandrede en mindre procentdel af de unge vestjyder hvert år mod øst, hvor især godset Bygholm fra 1840'erne tiltrak en stor del af de unge, som frekventerede Ringkøbing Folkemarked.

I årene 1843-75 arbejdede i alt 555 arbejdsvandrere fra det vestjyske område på godset Bygholm. Arbejdsvandrerne til Bygholm gods kom med få undtagelser kun fra Ringkøbing amt. Hovedparten af Bygholms sæsonarbejdere kom fra området mellem

Kort 2. Rekrutteringsområder i Vestjylland med destination Sønderjylland.

Kort 3. Rekrutteringsområder i Ringkøbing amt med destination Bygholm gods.

Sønder Nisum, Ringkøbing fjord og kystsognene ned langs kysten til Henne sogn. Men en stor del af sæsonarbejderne kom også fra eng- og hedesognene nordvest for Sønder Nisum fjord – et område, hvor arbejdsvandringer til Sønderjylland ikke var udbredt. Se kort nr. 3.

Rekrutteringsområdet for arbejdsvandrere med destination sydpå var domineret af sognene langs kysten i både Ringkøbing og Ribe amter, hvorimod rekrutteringsområdet for arbejdsvandrere til Bygholm gods viser et andet mønster med mange arbejdsvandrere fra kyst, eng- og hedesognerne omkring Sønder Nisum fjord: Ulfborg, Vemb, Råsted, Torsted, Madum og Staby.

Med udgangspunkt i Husby sogn

I perioden fra 1845 til 1875 blev der registreret 1413 afgang fra og 1262 tilgange til Husby sogn af tjenestefolk.¹⁵ I den anførte 30-års periode var tjenestefolkenes fraflytning fra sognet større end tilflytningen med en netto-udvandring på 151 personer. Alligevel vendte de fleste af sognets arbejdsvandrere tilbage eller blev erstattet af tilvandrede tjenestefolk fra de omkringliggende sogne. Hvert år opførtes omkring 30-50 personer som afgået fra eller tilgået til sognet.

Langt de fleste af disse flytninger kan karakteriseres som nærvandringer, hvor tjenestefolkene tog tjeneste i nabosogne inden for en radius af 30-40

kant anderledes mønster. Vandringerne syd- eller østpå foregik udelukkende i en periode fra midt i juni til omkring Mikkelsdag den 29. september.

Langs den jyske vestkyst er der relativt lavvandet i forhold til Nordsøen, og de dermed forbundne temperaturforskelle i vandet langs kysten sommer og vinter bevirker, at torskefisk går ind til kysten om vinteren og holder sig borte om sommeren.¹⁶ For kystens fiskerbønder betød dette med datidens teknologi, at fiskeriet blev kystnært og sæsonbetonet. Uden havnemuligheder var fiskerne nødsaget til at lade skibene gå ind og ud fra strandkanten. Skibene var små, lette og fladbundede, så de kunne trækkes op på stranden af skibets mandskab. De var derfor ikke egnede til sejlads langt til havs efter fisk. Når stimerne derfor gik langt til havs om sommeren, standsede hovedfiskeriet efter torskefisk.

Årets første store fiskerisæson startede først i april, når det værste vintervejr var overstået. Denne sæson sluttede omkring Sct. Hans, hvorefter en stille periode i fiskeriet efter rokker varede sommeren igennem. I slutningen af september omkring Mikkelsdag påbegyndtes efterårsfiskeriet, som varede til omkring juletid, hvor det kolde vintervejr umuliggjorde fiskeriet i årets tre første vintermåneder.

Det var almindeligt langs kysten, at fiskerne og esepigerne flyttede ud i klitterne i midlertidige fiskerboder,

når forårets fiskerisæson startede.¹⁷ Fiskerboderne tjente som bolig og arbejdssted. Til hvert havskib hørte et bådelaag bestående af en besætning på 6-7 mand og nogle esepiger. Bådelaaget i fiskerboden udgjorde i fiskerisæsonen et arbejds-, bo- og spisefællesskab uafhængig af familien hjemme på gården eller husmandsstedet. I godt vejr arbejdede bådelaaget næsten i døgndrift.

For at blive optaget i et bådelaag måtte fiskeren udrede et lod. Nogle havkarle var ansat af en bonde, som betalte deres lod, eller også fiskede de for faderen. Hver fisker havde en esepige til hjælp. Hun var ansat af den fisker, hvis bakker hun ordnede. Da havfiskeriet foregik med liner med kroge, var det esepigens job at rede linerne op efter brug og sætte ny madding på krogene.

De unge havkarle og esepiger, som deltog i fiskeriet havde en årscyklus opdelt i tre arbejds- og bostedsforhold:

- Forår: deltagelse i fiskeriet og ophold i fiskerboder i klitterne.
- Sommer: arbejdsvandring til en anden egn og tjeneste i landbruget.
- Efterår og vinter: bosted hjemme hos forældrene og arbejde ved fiskeriet og som daglejer eller for pigernes vedkommende indtjening ved vævning eller syning.

Af de sytten tjenestefolk fra Husby sogn, som havde sommertjeneste i Sønderjylland eller Østjylland i 1846,

boede de seksten hos forældrene om vinteren. Kun en enkelt indgik i et nyt tjenesteforhold. Forældrenes hjem var vinterbasis, hvad enten pigen eller karlen kom fra et husmands- eller gårdmandshjem.

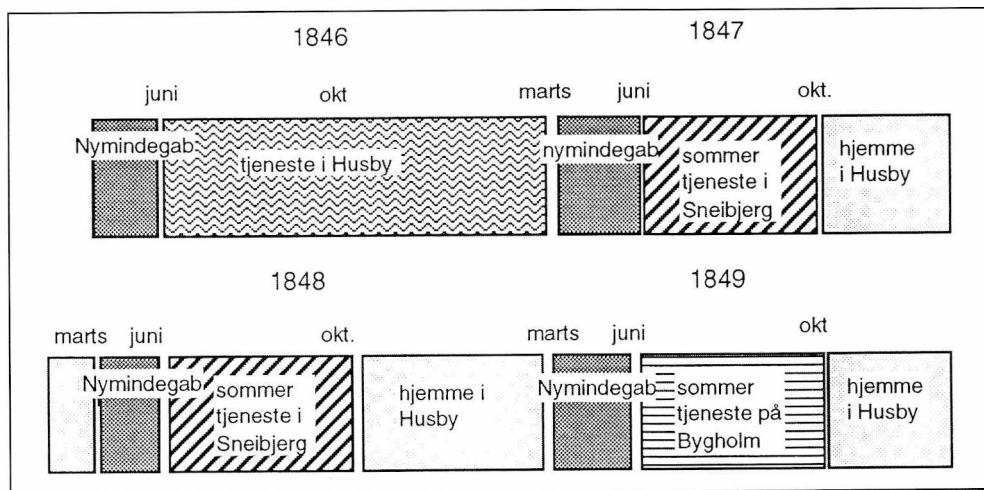
Fiskeriets betydning for vandringshyppigheden

I 1850 bestod Husby sogn af 47 gårde og 46 huse.¹⁸ Desuden havde sognet en præstegård, en degnebolig og et fattighus. Sognet havde 536 beboere.

Gårdmandsstanden udgjorde den største sociale gruppe med 211 voksne og hjemmeboende børn. Dernæst kom husmandsgruppen med 191 voksne og

hjemmeboende børn. En stor gruppe på 43 personer levede med aftægt som hovedindtægt. Gruppen af tjenestefolk var på 33 personer. Indsidderguppen var på 26 personer, og 14 personer var fattiglemmer. Derudover var der en gruppe på 18 personer, som bestod af præstens, degnens og en forpagters husholdninger.

De sociale forskelle mellem gårdmandsgruppen og husmandsgruppen var ikke markante. Mange gårdmænd måtte supplere indtægten fra gården med diverse bierhverv. I 1850 var kun 13 ud af sognets 47 gårdmænd heltidsbønder med landbruget som eneste indtægtskilde. Det var ganske

Figur 2. De fleste piger og karle i kystsognene havde en tredelt årscyklus som f.eks. Gjertrud Johanne Ferdinantsdatter Kirk fra Husby i perioden fra 1846 til 1850. Om vinteren tjente hun hos en gårdmand i Husby sogn eller boede hos stedfaderen. Hvert forår gik hun til Nymindegab i Lønne sogn for at deltage i fiskeriet som esepige for fisker Søren Mortensen. Om sommeren havde hun tjeneste på en proprietærgård i Sneibjerg sogn eller på Bygholm gods i Hatting sogn.

almindeligt for både gårdmænd og husmænd at have flere forskellige bierhverv. Følgende kombinationer sås ofte:

- Gårdmand, fisker og strand- og klitfoged
- gårdmand og fiskehandler
- gårdmand, fisker og håndværker
- husmand, fisker og håndværker
- husmand og fisker
- husmand og håndværker.

I alt fiskede 15 gårdmands- og 27 husmandshusstande, og deraf havde de 17 husstande deres hovedindtægt ved fiskeriet. Tæller man fiskehandler med som et bierhverv inden for fiskerieringen, var langt flere af sognets husstande involveret i fiskeriet. 10 gårdmænd og 1 husmand handlede med fisk. Over halvdelen af husstandene i Husby arbejdede derved med et fiskerirelateret erhverv.

I Husby blev 54 familier berørt af familiemedlemmers arbejdsvandringer til Sønderjylland eller Østjylland i perioden 1844-1875.¹⁹ Ud af de 536 personer, som ifølge folketællingen af 1850 boede i Husby, tog 137 personer af sted på fjernvandring. Det vil sige, at ca. 1/4 af sognets beboere havde oplevet vandringstraditionen på egen krop. I studiet af de 137 arbejdsvandrere kan det derfor være interessant at se på, hvilke familier de kom fra.

Ud af de 54 berørte familier var de 22 gårdmands-, de 29 husmands- og de 4 indsidderfamilier. Af sognets 39 hus-

mandsfamilier var der kun 10 familier, som ikke havde arbejdsvandrende familiemedlemmer, hvorimod dette gjorde sig gældende for over halvdelen af gårdmandsfamilierne.

I 20 ud af de 29 berørte husmandsfamilier var faderen fisker. Samme tendens gør sig gældende i gårdmandsfamilierne. Ud af de 22 berørte gårdmandsfamilier havde 9 familier fiskeriet som bierhverv, og i 8 andre familier var husstandsoverhovedet involveret i fiskehandelen. Det kan derfor konstateres, at en tæt tilknytning til fiskeriet influerede stærkt på tendensen til at arbejdsvandre. Den arbejdsmæssige årsrytme, som styrede familier med tilknytning til fiskeriet, var i langt højere grad bestemt af fiskerisæsonerne end af landbrugsdriften. Disse husstande oplevede derfor et arbejdsoverskud i sommermånederne til forskel fra husstande med hovedindtægten fra landbruget. De husstande, som havde få eller ingen arbejdsvandrende familiemedlemmer, baserede sig primært på landbruget og havde dermed en arbejdskraftintensiv periode i sommermånederne.

Det viser sig endvidere, at husstande med mange arbejdsvandrende familiemedlemmer ofte var i en familiesituation med enten mange voksne hjemmeboende børn eller tyngende byrder fra bedsteforældre på aftægt. Der var endvidere også en overvægt af husstande med dårlige økonomiske forhold, hvor man var nødsaget til at

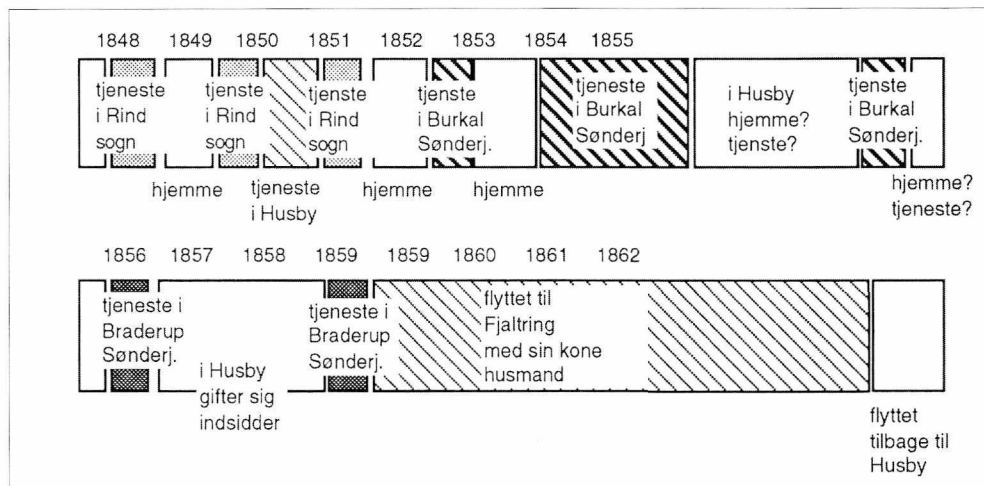
sende de unge ud i tjeneste. I enkelte husmandsfamilier og specielt i indsiddersfamilier arbejdsvandrede husstandsoverhovedet således også.

Husstande med mange små børn og dermed et behov for eventuelle voksne hjemmeboende børns medvirken til husstandens drift undlod at sende familiemedlemmer ud på arbejdsvandring. På den måde undgik man at skulle ud og hyre fremmede tjenestefolk. I visse familier kan man derfor følge, hvorledes familiemedlemmernes arbejdsvandringsintensitet skifter i

forhold til familiens alderssammensætning i de enkelte tiår.

Arbejdsvandringerne var for langt de fleste en del af ungdomstiden, som man lagde bag sig, når man stiftede familie. Vandringerne blev en overgangsfase i livet. Det kan derfor i denne sammenhæng være interessant at se på vandrernes aldersfordeling og vandringshyppigheden.

Når man ser på aldersfordelingen mellem "nærvandrerne", som gik til sogne inden for en radius af 30-40 km, og

Figur 3. Niels Peder Nielsen Kirkeby, der blev født i Husby sogn i 1831, repræsenterer en gruppe af unge mænd, som vandrede mange år i træk. Hans far var husmand i Kirkeby, men tjente mest på fiskeriet, som Niels Peder hjalp ham med. Sommeren 1848 kom han ud at tjene i Rind sogn, hvor han tjente de følgende par år. I 1851 fik han sin første sommertjeneste i Sønderjylland, og helt til 1859 skulle han tage tjeneste dernede, en enkelt gang endda for et helt år. I 1857 giftede han sig og blev indsidders, men tog alligevel på sommertjeneste i Braderup sogn. Da han kom hjem flyttede familien til Fjaltring, hvor han slog sig ned som husmand. Her boede han en årrække, men 1862 flyttede familien tilbage til Husby igen.

“fjernvandrerne”, som vandrede til Sønderjylland og Østjylland, viser det sig, at vandringsmønsteret for den enkelte ændrede sig med alderen. Til- og afgangslisterne for Husby i perioden 1845-1860 er blevet undersøgt for at finde gennemsnitsalderen på de vandrende.²⁰ Gennemsnitsalderen for vandrerne til den nærmeste omegn viser sig at være 22 år. For vandrerne til fjernere områder var gennemsnitsalderen 24 år.

Da enkelte ældre tjenestefolk på omkring de 50 år forstyrrer billedet af gennemsnitsalderen uforholdsmæssigt meget på grund af det lille talmateriale, som ligger til grund for undersøgelsen, er der endvidere foretaget en opgørelse over, hvilke aldre der var hyppigst repræsenteret i til- og afgangslisterne. Det viser sig her, at 14-18 var den mest almindelige alder for unge, der tog tjeneste i den nærmeste omegn, med 15 år som den hyppigste forekommende alder. Hvorimod de unge, som tog tjeneste i Sønder- og Østjylland normalt var en del ældre. Her var det mest almindeligt at tage tjeneste, når man var mellem 19 og 23 år, med 20 og 21 år som den hyppigst forekommende alder.

Det gennemsnitlige antal arbejdsvandring for tjenestefolkene i Husby var 4-5 gange. Deraf var 1-2 af vandringerne “nærvandring” og 3-4 “fjernvandring”. Inden for disse tal viser der sig at være store variationer på 7-8 vandring for nogle og en enkelt

vandring for andre. Ligeledes tog de fleste ikke regelmæssigt ud på vandring hvert år, hvorved vandringerne blev spredt over en periode på mange år for den enkelte. I gennemsnit havde tjenestefolkene en 6-årig periode, inden for hvilken de vandrede.

De fleste sluttede med at arbejdsvandre, når de blev gift, kunne overtage gård eller husmandsted fra forældrene eller nedsætte sig som indsidder. De fleste arbejdsvandrere vendte tilbage til Husby for at etablere sig. Kun få blev ved med at arbejdsvandre, efter at de var blevet gift. Det forekom dog for enkelte husmænd og en del indsiddere. Kvinderne sluttede altid med arbejdsvandringerne, når de blev gift. Piger, som derimod havde været uheldige og fået et uægte barn, måtte ofte efterlade barnet hos forældrene og tage af sted på arbejdsvandring. Enkelte tjenestefolk blev ved med at arbejdsvandre til de blev 50-60 år.

Arbejdsvandring og folkemarked

For mange unge tjenestefolk blev arbejdsvandringen til “Sønden” deres livs oplevelse. Når fiskeriet sluttede, ventede den lange rejse til Ribe, spændingen på folkemarkedet og tjenestetiden på et ukendt sted i Sønderjylland.

Færden til arbejdsstedet fra hjemegnen kunne være ganske lang, især i en tidsalder, hvor tjenestefolk gik til og fra tjenestestedet. De unge, som agtede sig sydpå, fulgtes med kystens

fiskehandlere over Ringkøbing, Skjern og Varde til Ribe, hvor folkemarkedet fandt sted i forbindelse med Sct. Hans markedet i byen. I dag er der 102 km ad landevejen fra Ringkøbing til Ribe. Et alternativ til landevejen var at gå langs strandkanten ned over Holmslands klit, lade sig færge over ved Nymindegab, skrå ind over landet til Varde og derfra gå til Ribe. "De unge fulgtes så ad og gik Havside langs syd på til Slesvig som det hed den gang".²¹ Rejsen til og fra Ribe var normalt ikke inkluderet i fæstemålet.

Unge, som ønskede plads i Østjylland, tog til Ringkøbing Folkemarked, som blev holdt i forbindelse med Sct. Hans markedet der i byen.²² Efter at fæstemålet var indgået ved markedet, gik de unge tilbage til hjemstedet for at forberede turen, og nogle dage efter drog de af sted til tjenestestedet. "Da jeg var 19 Aar (1885), tog jeg til Folkemarked i Ringkøbing og der blev jeg fæstet af en Mand, som lejede 10 Karle og 7 Piger til Herregaarden Bygholm ved Horsens ... Lønner var 115 Kroner samt fri Rejse hen og hjem, og desuden fri Læge og Medicin".²³ Det er uklart, hvilken rute de unge benyttede østpå. Der gik ingen større befærdet vej tværs over Jylland på dette tidspunkt. Arbejdsgiveren betalte for transport med vogn til og fra tjenestestedet, og det er nærliggende at se denne betaling i sammenhæng med, at der ikke var nogle traditionelle handelsveje tværs over Midtjylland. Et af incitamenterne for at få de unge

til at drage østover i stedet for den traditionelle vej sydpå kan blandt andet have været den fri rejse.

Etablering af kontakt mellem arbejdstagere og arbejdsgivere fra fysisk adskilte områder kan antage mange forskellige former. Den mest almindelige form før i tiden var brugen af omrejssende fæstemænd. I forbindelse med de vestjyske arbejdsvandringer havde folkemarkederne en central rolle i formidlingen af kontakten mellem tjenestefolk og arbejdsgivere. Kendetegnende for folkemarkederne var et ens mønster for kontaktetableringen. Der var et bestemt træffetidspunkt på året, de unge stillede sig op til skue på række, man tingede om lønnen og fæstemålet blev stadfæstet med penge i forskud.

Etablerede folkemarkeder har der været en del af i Danmark, men det er vanskeligt at opspore kilder til disse. Almindelige almanakker, som ellers har fortegnelser over de forskellige markeder hvert år, omtaler dem ikke.²⁴ Artikler af folkelivsforskere og lokalhistorikere, avisartikler og tilfældige kilder er derfor eneste grundlag for beskrivelsen af, hvor folkemarkederne foregik samt hvornår og hvordan.²⁵

Folkemarkederne i Ribe, Ringkøbing og Kolding var alle gamle og veletablerede. Karakteristisk for de tre folkemarkeder var deres placering i kalenderåret. Folkemarkederne i Ribe og Ringkøbing foregik i forbindelse med

Sct. Hans markedet en af de sidste uger i juni, hvor forårsfiskeriet ved vestkysten sluttede, og høhøsten i landbruget begyndte. Kolding Folkemarked derimod foregik omkring den 1. til 8. oktober, når tærskningen af kornet skulle påbegyndes. Tærskekarlene ved Kolding Folkemarked kom fra nærliggende sogne og fra det sydvestjyske område: Ho, Oksby og Hjerting sogne.²⁶

Ud over disse tre byer i Jylland nævner August F. Schmidt folkemarkeder i Ålborg, Haderslev, Randers og Varde. Folkemarkederne i Randers og Varde er ikke verificeret af andre kilder. På øerne er der et vidnesbyrd om et folkemarked i Slagelse, som har været afholdt den 1. maj og den 1. november hvert år.

Folkemarkedet i Ribe foregik over flere dage, hvor de unge, efterhånden som de kom, blev fæstet bort. Mange af karlene og pigerne sov i lader og på lofter i Ribe til en meget lille betaling.²⁷

Ane Jensen, født i 1868 i Klegod ved Ringkøbing, gik i sin ungdom til Ribe Folkemarked og nedskrev siden sine indtryk som svar på NEUs spørgeskema: "Ved Folkemarkedet stille Karlene og Pigerne sig op på Torvet de kjente hinanden og kjente også til dem der søgte Folk, de tog så hinanden i Øjesyn og der handledes om Lønningen, når de blev enige fik den lejede 2 Kroner i Fæstepenge og Lejeren gav Kaffe med Brød til".

Ofte kendte mange af tjenestefolkene og bønderne hinanden. Man kunne som tjenestekarl få et godt ry i en af de sønderjyske landsbyer og havde derved let ved at få en ny plads. Ellers udvalgte bønderne efter udseendet, "udvalgte sig en solid og pæn Pige, der så ud til, at kunne bestille noget".²⁸

De fleste informanter gør opmærksom på, at det også var et valg fra tjenestefolkenes side. Således havde visse bønder et dårligt ry på markedet: "der var altid en eller anden paa Markedet, der vidste, hvem man skulde undgaa. Saa snart en Mand, der vanskelig kunde faa Tjenestefolk, nærmede sig Torvet, gik der en stille Hvisken fra den ene til den anden".²⁹ Alligevel er det et gennemgående træk blandt informanterne, at de fleste havde prøvet at være uheldige med pladsen. Ovenstående Ane Jensen bemærkede således om en af sine pladser: "jeg og Hunden, de havde, var lige meget regnet".

Lønningen tingede man om, og som det synlige symbol på fæstemålets indgåelse fik tyendet fæstepenge og bekvæmhed med kaffe og kage – i Ribe på Weiss Stue. Derefter aftalte man at træffes senere på aftenen, da bonden så kunne få gjort sine ærinder, og den unge kunne få moret sig lidt ved Sct. Hans markedet, hvor der var alskens gøgl, dans og karruseller.³⁰ Sent på aftenen kørte tjenestetyendet med sin nye husbond hjem til sommerpladsen.

Prisfastsættelsen af lønningerne på folkemarkedet var underlagt svingende konjunkturer, udbud og efterspørgsel samt den forventede kvalitet af den udbudte vare.

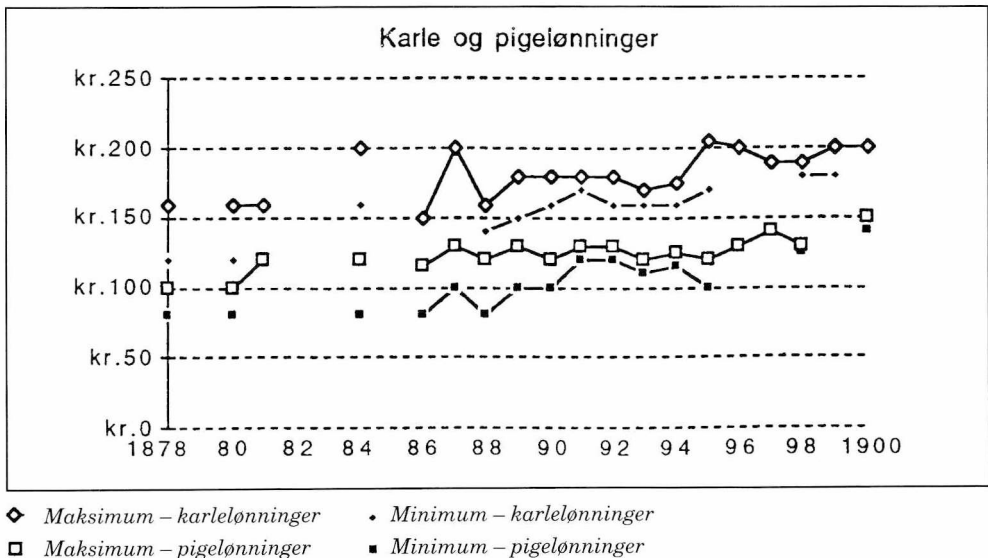
Den udbudte vare bestod af menneskelig arbejdskraft, og bønderne tog tjenestefolkene godt i øjesyn for at vurdere, hvor stærk og sej i arbejdet den enkelte kunne tænkes at være. Inden for det generelle lønniveau svingede priserne. Derfor nævnte *Ribe Stiftstidende* altid både maksimums- og minimumslønningerne indgået ved markedet. Små og svageligt udseende tjenestefolk måtte nøje sig med en lavere løn i forhold til andre, som så større og stærkere ud. Endvidere pruttede tjenestefolkene med bønderne om

tjenestelønnen, i lighed med alt andet salg på markedet, og her kunne gode talegaver og et kvikt hoved give en højere løn.

Det var ligeledes en fordel at komme tidligt til markedet fra fiskeriet derhjemme. Efterspørgslen efter tjenestefolk var altid størst ved markedets begyndelse, og i de år, hvor der var flere tjenestesøgende end der blev efterspurgt, hændte det ofte, at lønnen gik ned, efterhånden som dagene gik. I 1886 var lønnen f.eks. de første dage på Ribe Folkemarked op til 150 kr. for en sommertjeneste, hvorefter den gik ned til 100 kr. de sidste dage.³¹

I årene fra 1878 til 1900 er der oplysninger om sommerlønningerne i næ-

Figur 4. Karle- og pigelønninger ved Ribe Folkemarked i perioden 1878-1900.

sten alle år for karlene og pigerne på folkemarkedet i *Ribe Stiftstidende*. Minimums- og maksimumslønningerne er indtegnet på figur 4. Lønningerne viste udsving fra år til år, og for visse år fulgtes pige- og karlelønningerne ikke ad. Flere faktorer havde indflydelse på svingningerne i lønningerne. De varierende priser på landbrugsprodukterne influerede på lønniveauet, men sandsynligvis skal svingningerne i større grad begrundes i udbud og efterspørgsel ved markedet.³²

I året 1888, hvor lønningerne ved folkemarkedet gik ned på trods af pristigningerne på landbrugsprodukterne, skrev *Ribe Stiftstidende*, at der var kommet et stort antal tjenestesøgende til folkemarkedet. Sandsynligvis har der gået rygter om de overordentlig gode lønninger året før, og derfor kom der flere tjenestefolk til markedet end antallet af arbejdsgivere, og lønningerne blev presset ned. I 1891 gik karlenes minimumsløn helt op til 170 kr. Avisen oplyste, at der ikke var kommet så mange tjenestesøgende, som der var efterspørgsel efter.

I 1894, hvor priserne på landbrugsprodukter faldt, oplyste avisen, at folkemarkedet ikke havde været så godt besøgt af slesvigske bønder, hvorved mange tjenestekarle måtte rejse hjem igen uden at få plads. Året efter, hvor priserne igen gik op, og der var mange slesvigske bønder på markedet, havde rygtet åbenbart gået om det dårlige folkemarked året før. I alle tilfælde op-

lyste avisen, at der ikke var mødt karle og piger nok op i forhold til efterspørgslen, og lønningerne steg derfor markant for karlenes vedkommende.

I 1897 var der ifølge avisen for få piger i forhold til efterspørgslen, og deres lønninger steg. Året efter i 1897 var der mødt mange flere piger op, som forlangte høje lønninger, men "de have imidlertid faaet Lov til at stemme Fordringen betydeligt ned, da det vedvarende er smaat med Efterspørgslen".

Lønningerne i forskellige landsdele

Generelt lå de sommerlønninger, der blev tilbudt på Ribe Folkemarked, højere end i andre dele af Jylland. Det skyldtes i høj grad, at ansættelsen kun gjaldt for sommerens spidsbelastningsperiode, hvor de sønderjyske bønder var i bekneb for folk. Ud fra amtsbeskrivelsernes oplysninger om tyendelønninger i 1830'erne er det muligt at sammenligne tjenestefolkenes lønninger i forskellige dele af landet.³³ Desværre er der ingen amtsbeskrivelser fra det sønderjyske område, men takket være statistikeren G. Hanssens arbejder fra 1830'erne kan man i grove træk lave en sammenligning mellem lønforholdene nord og syd for Kongeåen. Lønningsniveauet er indtegnet på tabel 1.

Ringkøbing amts sydlige del, hvilket vil sige området fra Nissum fjord og sydover til Ribe amt, havde lave lønninger. Fra dette område kom mange

af de vestjyske arbejdsvandrere. Et stærkt incitament for arbejdsvandringerne må søges i de højere lønninger sydpå. Sommerlønningerne i Ribe amt lå i underkanten af en hel årsløn for en karl eller en pige i den sydlige del af Ringkøbing amt, altså en høj løn for en kort, men arbejdsintensiv periode. Til gengæld betød sommerarbejdet, at man selv måtte betale kosten i vinterhalvåret, og det ville betyde et væsentligt problem for mange tjenestefolk, som så kom til at ligge forældrene til byrde om vinteren.

Ud over pengeløn var faktorer som kost og naturalier i tjenesten af stor betydning for tjenestefolkene. Dalgas

skriver om Vejle amt, at bønderne på den sydlige side af Kongeåen havde lettest ved at få folk, både fordi lønnen var højere, og endvidere fordi kosten var bedre. Han skriver også, at den afsmittende virkning fra de højere lønninger i Sønderjylland var skyld i, at Vejle amts sydlige del havde højere lønninger end den nordlige del. Det samme forhold gjorde sig gældende for dele af Ribe amt, hvor han mente, bønderne betalte alt for høje lønninger for at holde på tjenestefolkene. Fra Ringkøbing amt meddeler Hald derimod, at lønningerne var faldet. Bønderne ville i dette område hellere spare på lønudgifterne og lade arbejdet hvile end betale højere løn.

Tabel 1. Tyendets helårslønninger i forskellige egne 1826-1833 og sommerlønninger i Ribe amt 1833.

Tyendets helårslønninger i forskellige egne 1826-1833			
	1. karl/avlskar min-mak rdl.	Tjenestekarl min-mak rdl.	Tjenestepige min-mak rdl.
Ringkøbing amt nordlige del		10 - 16	10 - 14
Ringkøbing amt sydlige del		12 - 14	8 - 10
Ribe amt		12 - 16	8 - 14
Vejle amt nordlige del		12 - 16	8 - 12
Vejle amt sydlige del		14 - 16	10 - 14
Haderslev amt	30 - 40		12 - 16
Ballum sogn	20 - 30	12 - 15	10 - 15
Tyendets sommerlønninger i Ribe amt 1833			
		Tjenestekarl	Tjenestepige
Sommerløn i Ribe amt		10 rdl.	8 rdl.

Statistisk Departement offentliggjorde i 1899 en undersøgelse over tyendelønninger i landbruget 1897. Undersøgelsen dækkede hele det daværende Danmark. For området syd for Kongeåen har Alfred Wübbena udarbejdet en oversigt over lønningerne for tjenestefolk i året 1897.³⁴

Helårslønningerne i Sønderjylland lå væsentligt højere end lønningerne nord for Kongeåen i 1897, som det ses i tabel 2. Således lå minimumslønningerne i landsdelen højere end gennem-

snitslønningerne nordpå. Især lå tjenestepigernes helårslønninger på et meget højt niveau i Tønder amt, også set i forhold til Haderslev og Sønderborg amter. I den vestlige del af Sønderjylland var efterspørgslen efter tjenestepiger særlig mærkbar, hvad *Ribe Stiftstidende* også gentagne gange kommenterer i forbindelse med folkemarkedet.³⁵

Sommerlønningerne ved Ribe Folkemarked lå højt i forhold til andre landsdele, hvorimod forskellen på løn-

Tabel 2. Tyendets helårslønninger og sommerlønninger i forskellige egne i 1897.

Tyendets helårslønninger i forskellige egne i 1897		
	Tjenestekarl	Tjenestepige
Ringkøbing amt	239 kr.	131 kr.
Vejle amt	227 kr.	141 kr.
Ribe amt	255 kr.	150 kr.
	min-mak	min-mak
Haderslev amt	231-355 kr.	115-187 kr.
Sønderborg amt	249- kr.	160-178 kr.
Tønder amt	328- kr.	178- kr.
Tyendets sommerlønninger i forskellige egne i 1897		
	Tjenestekarl	Tjenestepige
	gennemsnit	gennemsnit
Ringkøbing amt	180 kr.	85 kr.
Vejle amt	147 kr.	95 kr.
Ribe amt	170 kr.	100 kr.
Sommerlønninger ved Ribe Folkemarked	maksimum	maksimum
	190 kr.	190 kr.

ningerne mellem de forskellige landsdele nord for Kongeåen var ved at blive udlignet. Vejle amt havde således lave karlelønninger både i forhold til Ribe og Ringkøbing amter. Vestjylland var ikke længere et decideret lavtlønsområde for tjenestekarle.

Efter 1900 steg sommerlønningerne konstant.³⁶ Fra maksimumslønninger for karle på 200 kr. og for piger på 150 kr. i 1900 steg karlenes lønninger til 350 kr. og pigernes til 250 kr. i 1914. Tjenestefolkenes forventninger til sommerindtjeningen lå på et meget højt niveau. De unge forlangte den løn, de mente, at de var værd, og accepterede ikke lavere løn. Nogle bønder måtte således i 1909 og 1911 forlade folkemarkedet med uforrettet sag, da de ikke ville betale den løn, der blev forlangt. Vestkystfiskerne ville ikke gå for en lav løn, idet de "ræsonere som saa, de Penge kan vi altid tjene hjemme".

Tjeneste i Sønden

De vestjyske arbejdsvandrere fik arbejde ved landbruget. For karlene betød det en lang sommer med markarbejde, især høslætten var arbejdskrævende, og dertil kom det tunge arbejde med merglen eller tørven. Pigerne arbejdede både inde og ude, det var blandt andet deres arbejde at malke køerne og rive høet, stakke det og læsse det på vognene. Det blev lange og anstrengende dage med få timers søvn og kort fritid

At arbejdet var hårdt og tungt vidner mange udsagn om:³⁷ "det var den værste Plads, jeg nogensinde har haft"; "Når det var forbi med Høslætten, gravede vi Mergel i Engene på Akkord, men det var et forfærdeligt Arbejde ..."; "Det var Karlen og mig, der maatte bære de mange Stakke. Naar jeg tænker paa det, synes jeg, at jeg kan mærke det endnu i mine Arme. Jeg var segnefærdig af Træthed". De unge fra Vestjylland var ellers vant til hårdt arbejde. Klitbokarlene havde ry som gode "slættere", da de var vant til at slå kort græs i hjemegnen.

Forholdene for arbejdsvandlerne fra Vestjylland var generelt gode på trods af forskelle fra gård til gård. Især kommer det frem, når man sammenligner de danske sæsonarbejderes arbejds- og boforhold med forholdene for polske, svenske og tyske sæsonarbejdere og vagabonderende løsarbejdere i det slesvig-holstenske område.³⁸ De danske tjenestefolk fik oftest ansættelse på middelstore gårde. De spiste sammen med familien og blev behandlet som almindelige tjenestefolk fra egnen. Enkelte fik ansættelse hos proprietærer eller på herregårde. Her var afstanden mellem tyendet og herskabet større, og tjenestefolkene spiste i folkestuen. Boligforholdene var som regel dårlige selv på de gode gårde. Karlene sov i et kammer i hestestalden. "Man kan tænke sig, hvordan det lugtede i Kammeret bag den utætte Dør ..." Men maden var ofte bedre end på hjemegnen.³⁹

Et element af social indignation kommer ofte frem i erindringerne. Således virker det, som om husbondens attitude til tjenestefolkene og deres arbejde har virket enten i positiv eller i negativ retning. På nogle gårde blev tjenestefolkene kun behandlet som en nødvendig arbejdskraft, som arbejdsgiveren ikke involverede sig personligt i: "Adskillige Steder var det ellers saadan, at Sommerkarlen var en ukendt Person, saa snart han havde faaet Lønnen og rejst fra Gaarden". I de pladser, hvor tjenestefolkene var overladt til sig selv i det anstrengende høstarbejde, var holdningen mest negativ.

Men et anstrengende arbejde kunne opvejes af almindelig medmenneskelig interesse fra bondens side: "Det var en god Plads, jeg havde denne Sommer, selv i de allertravleste Dage følte man Lyst til at gøre sit yderste, og det var fordi, vi Tjenestefolk i Hjemmet blev behandlet som Mennesker og ikke som et nødvendigt Onde". På de gode tjenestesteder behandlede man tjenestefolkene godt, og det hændte, at en tjenestepige eller karl blev på samme gård i mange år, før de vendte tilbage til hjemegnen. Ane Jensen fra Klegod havde haft nogle dårlige sommerpladser, før hun fik ansættelse på en gård i nærheden af Vojens. På denne gård blev tjenestefolkene behandlet godt. "Der var heller aldrig Lås for noget i Køkkenet eller Spisekammeret". Ane blev der i 3 år, før hun tog hjem og giftede sig.

De danske arbejdsvandrerers kontaktflade i Sønderjylland bestod af gårdfamilien, de andre tjenestefolk på gården og andre piger og karle i landsbyen. Om aftenen blev der tid til at gå ud og træffe andre unge. Der kunne også udvikle sig kæresteforhold til andre arbejdsvandrere eller fastboende.

Folketællingslisterne for 1845 for Døstrup, Visby, Daler og Møgeltønder er blevet anvendt til at klarlægge slægtsforbindelser til det vestjyske område.⁴⁰ Data om indgiftede og/eller bosiddende vestjyder er undersøgt, idet oplysningerne både kan fortælle noget om arbejdsvandrerens fødested og hvilke sociale lag, disse personer er kommet ind i på det nye hjemsted i Sønderjylland.

I de fire undersøgte sogne boede der 2590 personer den 1. februar 1845. Deraf var de 110 personer født i sogne i Ringkøbing og Ribe amter. 55 personer ud af disse var registrerede som tjenestefolk og må derfor regnes som ikke-fastboende. De resterende 55 personer var enten karakteriseret som "husmand", "gårdmand", "kone", "enke" eller "inderste".

De 55 personer kom fra følgende sogne i Ringkøbing amt: Fjaltring, Flynder, Sønder Nissum, Staby, Husby, Stadil, Vedersø, Ringkøbing, Lønborg, Hemmet, Nørre Bork og Sønder Bork. Fra Ribe amt: Lønne, Henne, Ål, Oksby, Ho, Lunde, Guldager og Sønderho på Fanø. Især kom

mange af de bosiddende fra Henne og Guldager sogne. De vestjyske arbejds-vandringer har derfor uden tvivl bi-draget til ægteskabelige forbindelser mellem unge vestjyder og unge fra sog-nene i Sønderjylland.

I tabel 3 ses fordelingen af tilflyttere. En overvejende del af de bosiddende tilflyttere var kvinder. Dette skal ses i forhold til, at lidt flere mænd end kvinder arbejdsvandrede til Sønderjyl-land. Alligevel var kvinderne en større potentiel tilflyttergruppe end mændene. Sønnerne overtog oftere gård eller husmandssted efter forældrene end døtrene. Kvinderne blev den mobile part i forbindelse med vielser.

Langt de fleste tilflyttere fra Vestjyl-land havnede i de lavere sociale lag. 27 kvinder var husmandskoner og 11 mænd var husmænd; 8 personer ernærede sig som almisselemmer og inderster. Tilflytterne kom som arbejds-vandrende tjenestefolk til egnen, og de fleste potentielle kærestes har været

inden for samme sociale lag. Alligevel er der blandt de bosiddende 5 gård-mandskoner og 3 gårdmænd. Hvad gårdmændene angår, har de enten købt eller giftet sig til gården.

Sprogforholdene i Sønderjylland fik betydning for de vestjyske arbejds-vandrerens udbredelsesområde. Syd for områder med dansktalende bønder var der meget få vestjyske arbejds-vandrerere. Det er uklart, hvorledes ar-bejdsvandrerens fordeling på dansk-sindede og tysksindede gårde har væ-ret. Nogle af arbejdsvandrerne beteg-ner f.eks. arbejdsgiveren som "tysk" eller fortæller, at familien snakkede tysk indbyrdes.⁴¹

De politiske forhold i Sønderjylland og kampen for at vedligeholde forbin-delsen til Danmark fik muligvis be-tydning for efterspørgslen efter dan-ske tjenestefolk efter krigen 1864. Det nævnes i beretningerne, at især de danske tjenestefolk var eftertrag-tede af de sønderjyske bønder. Som en

Tabel 3. De bosiddende fra Vestjylland fordelt efter socialgruppe.

	Kvinder	Mænd	
Gårdmænd	5	3	
Husmænd	27	11	
Almisselemmer	2	1	
Inderster	2	3	
Værtshusholder		1	
I alt	36	19	= 55

af informanterne udtrykker det: "særlig de sidstnævnte (sønderjyder), der så ligesom noget stort i, at kunne få en sådan dejlig Pige, hjemme fra deres gamle Land".

De danske tjenestefolk har muligvis udfyldt en rolle som en national markering for nogle af de dansksindede gårdejere. I Köllerperioden (1897-1903) blev danske tjenestefolk i Sønderjylland udsat for politisk chikane fra de tyske myndigheder.⁴² I efteråret 1898 blev ca. 300 danske undersåtter udvist, heriblandt en del tjenestefolk. I alt løb udvisningerne i Köllertiden op i et antal på mellem 800 og 1000 personer.

Udvisningerne fik antagelig store konsekvenser for udbuddet af de danske sæsonarbejdsvandrere. Den 12. februar 1900 annoncerede Landwirtschaftlicher Verein i Tønder om oprettelsen af folkemarkeder der i byen hvert år.⁴³ De tysksindede bønder var i lige så høj grad ramt af manglen på tjenestefolk som de dansksindede. Afholdelsen af folkemarkedet blev ingen succes. Der indfandt sig kun få karle, som forlangte meget høje lønninger. *Ribe Stiftstidende* beskrev folkemarkedet i Tønder i 1901 som "Et Folke-marked uden Folk". Avisen undlod ikke at hovere over de tyske bønder, som var ramt af egen politik, og hævdede, at der slet ikke havde indfundet sig nogen tjenestefolk – ikke engang en lille tjenestedreng!

Bygholm gods

Fra Husby sogn var antallet af vandringer til Østjylland som nævnt fættallige i forhold til antallet af vandringer sydpå.⁴⁴ I 1840'erne begyndte de første unge at vandre østover fra sognet. Efter ca. 1865 begyndte antallet af arbejdsvandringer til Sønderjylland at dale, hvorimod antallet af arbejdsvandringer til Østjylland holdt sig stabilt.

Kønsfordelingen var forskellig for de to destinationsområder. Karlene var i overtal, når det gjaldt arbejdsvandringerne til Sønderjylland. Karlelønningerne var lavere i Østjylland end i Sønderjylland. Derimod var arbejdsvandringerne til Østjylland domineret af pigerne. Arbejdet på de østjyske herregårde bestod i malkning og arbejde i kostalden samt markarbejde. Der var behov for et stort antal piger, og de blev rekrutteret på Ringkøbing Folkemarked. Som regel fik flere unge piger arbejde samtidig, og dermed kunne flere piger følges ad sammen. Befordringen til tjenestestedet blev endvidere betalt, og den tryghed, de opnåede igennem dette, opvejede sandsynligvis de langt højere lønninger, de kunne opnå i Sønderjylland, hvor de efter fæsteindgåelsen var overladt til sig selv på et fremmed sted.

Etableringen af kontakten mellem Bygholm gods og arbejdstagerne i det vestjyske har sin helt egen historie. Den 28. april 1842 flyttede Hans Christian Ægidius med hustruen

Emilie, deres fire børn og en plejedatter fra herregården Nørre Vosborg i Ulfborg sogn ved Sønder Nissum fjord til Bygholm gods ved Horsens.⁴⁵ Han skulle her tiltræde sin nye stilling som forvalter ved godset og arbejde under August Theodor Schütte.⁴⁶ Denne havde i 1835 købt godset af staten og beholdt det til sin død 1870. Godsets drift havde siden 1713 hovedsagelig været baseret på malkekvæg, en linie som blev ført videre af den nye gods-ejer med omkring 400 malkekøer og ca. 100 stk. ungvæg. Godset var stort med en høavl på ca. 1000 læs hø, og derudover dyrkedes der kartofler, raps og hvede. Schütte var en dygtig landmand. Han opførte en ny mejeribygning og nyopførte teglværket, som nogle år beskæftigede op til 40 arbejdere om sommeren.

Godsets drift var meget arbejdskrævende, og meget af arbejdet var sæsonbestemt, eksempelvis markarbejdet og teglværkets drift. Det er her forvalteren fra Nørre Vosborg kommer ind i billedet. Før 1842 rekruttede godset sin sæsonarbejdsstyrke fra den nærmeste omegn.⁴⁷ Men allerede i 1843 kom 4 tjenestefolk fra Ulfborg sogn og 1 fra Råsted sogn for at tage sommertjeneste ved godset. I 1844 var antallet af tjenestefolk steget til 17, og derefter kom et stort antal vestjyske arbejdsvandrere til godset hvert år. En enkelt person i en nøglestilling kunne således starte en bølge af arbejdsvandringer over flere tiår. Forbindelsesledet mellem to landsdele var etableret.

I årene 1843-1875 blev i alt 555 arbejdsvandrere fra det vestjyske område registreret i Hatting sogns til- og afganglister. Bygholm gods fandt ikke kun sine arbejdstagere fra det vestjyske område, men importerede også svenske sæsonarbejdsvandrere i årene 1855 og 1856 i lighed med andre østjyske herregårde.⁴⁸

Fra 1843 til 1850 var langt de fleste arbejdsvandrere fra eng- og hedesognene omkring Sønder Nissum fjord: Ulfborg, Vemb, Råsted, Torsted, Madum og Staby. Efter 1850 begyndte en større del af arbejdsvandrerne at komme fra kystsognene: Sønder Nissum, Husby, Vedersø og Holmsland klit. Omlægningen i landbruget til en mere intensiv drift og hedeopdyrkningen fra midten af århundredet betød, at der i langt højere grad blev brug for landarbejdere og tjenestefolk i hede- og engsognene, hvorved rekrutteringen herfra mindskedes betydeligt. Langs kysten var forandringerne i landbruget derimod mindre. I en bevaret tyendeprotokol fra Holmsland klit 1876-77 og 1891 fremgår det, at pigerne fra klitten stadig deltog i arbejdsvandringer til Bygholm i slutningen af 1800-tallet.⁴⁹

Forholdene på Bygholm gods kunne være barske. På godset arbejdede mange forskellige folk, deriblandt de såkaldte herregårdsbørster, som havde vanskeligheder ved at få arbejde hos almindelige bønder. En informant fortæller, at enhver fik at vide, "at de skulle passe

sig selv og sine Penge”.⁵⁰ En gang imellem kunne der opstå slagsmål, og pigerne kunne komme i dårligt selskab og blive med barn. Else Marie Poulsdatter Kjær foregav f.eks. at være syg, da hun i foråret 1846 kom tilbage til Fjaltring fra Bygholm, men “befandt siden frugtsommelig” med præstens ord.⁵¹ Kusken på Bygholm blev udlagt som faderen. De fleste tjenestepiger arbejdede kun en enkelt sommer på Bygholm, men selv om miljøet kunne være hårdt, vendte nogle af arbejdsvandrerne tilbage igen 2-3 gange.

Afslutningen på arbejds- vandrerne

Kolding Folkemarked blev ophævet i 1909 efter en beslutning i byrådet.⁵² Det er uvist, hvornår Ringkøbing Folkemarked sluttede. Den sidste kilde med reference til markedet er fra 1895.⁵³ Ribe Folkemarked overlevede århundredskiftet, men mistede efterhånden fuldstændig sin betydning på trods af konstant stigende efterspørgsel efter tjenestefolk ved markedet og de deraf følgende høje sommerlønninger.

I 1905 skrev *Ribe Stiftstidende*, at der kun var mødt ca. 50 karle og piger op på folkemarkedet.⁵⁴ I 1914 havde avisen et nostalgisk indlæg om folkemarkedet før i tiden: “For nogle Aar siden kunde man se flokke af Karle og Piger paa en Snes Stykker med hinanden under Armen drage smaa-syngende gennem Gaden ved Aftens-tid, men ogsaa dette er nu bleven en

Overlevering, og naar undtages paa ‘Weiss Stue’ mærkes det næsten ikke, at det er Folkemarked”. Ribe Folkemarked fik nådestødet med starten på 1. verdenskrig og den dermed følgende lukning af den dansk-tyske grænse.

Haderslev Folkemarked eksisterede som en enlig svale nogle tiår endnu. To informanter har overværet dette marked i 1930’erne. Folkemarkedet fandt sted den 1. november på torvet i byen, hvor der stod en mindre flok tjenestefolk med al deres bagage. Bønderne spadserede rundt “med tommelfingrene godt placeret i armhulerne i den uundværlige vest” og forhørte sig hos tyendet om, hvad de kunne, og ikke mindst om, hvilken løn de skulle have.⁵⁵ Begge informanterne opfattede folkemarkedet som noget specielt for Haderslev, hvor man holdt på “gamle skikke”.

Den store økonomiske fremgang og de teknologiske forbedringer inden for landbruget medførte, at mange med fiskeriet som bierhverv i kystområderne valgte landbruget som hovedbeskæftigelse og opgav fiskeriet. Samtidig ændredes forudsætningerne for at drive fiskeri væsentligt, hvorved tidligere tiders fiskerbønder med en meget varieret årscyklus både inden for fiskeriet og landbruget blev fisker på helårsbasis.

Det kystnære fiskeri fra strandkanten havde sat stærke begrænsninger for

en egentlig udvikling inden for fiskerierhvervet. Det traditionelle fiskeri var sæsonbetonet med meget arbejdskraft-intensive perioder i foråret og efteråret og en stille periode om sommeren og i de kolde vintermåneder. Pauserne i fiskeriet udnyttedes af den enkelte husstand til at drive landbrug og diverse bierhverv, og de unge fiskerkarle og esepiger arbejdsvandrede i stort antal til andre egne for at søge et udkomme i sommerens lediggangsperiode.

Allerede omkring 1870 begyndte engelske og tyske bomtrawl-fiskere at fiske langs den jyske vestkyst efter rødspætter.⁵⁶ Vestjyske fiskere fik hyre på de engelske trawlere, hvorved dette fiskeri blev kendt. I 1887 kom Frederikshavnerfiskere ned til Horns rev med den nye snurrevodsteknologi, og dermed begyndte de nye tider for alvor. Hvor man før havde manglet teknologi, kapital og afsætnings- og havnemuligheder, betød anlæggelsen af Esbjerg havn i 1870'erne endvidere store ændringer for hele erhvervet. Rødspætten, som der før ikke var blevet fisket meget efter, kunne nu indfanges og afsættes i stor målestok fra Esbjerg. Snurrevodsfiskeriet foregik om sommeren, og dermed kunne fiskeriet udvikle sig til et helårserhverv.

I begyndelsen af snurrevodsfiskeriets indførelse i 1890'erne bibeholdt de unge fiskerkarle fra kysten den traditionelle tredobbelte årscyklus, dog med den forskel, at sommersæsonen

nu foregik ved snurrevodsfiskeriet fra Esbjerg. For esepigerne ændrede forholdene sig ligeledes. Mange fik arbejde som tjenestepige i landbruget derhjemme på helårsbasis eller flyttede til Esbjerg, hvor krogfiskeriet havde en kort opblomstring efter 1900.

Omkring århundredskiftet var alternativerne til arbejdsvandringerne mange og indtjeningen god i det vestjyske. Fiskerflåden i Esbjerg voksede år for år, og en stor del af kystens unge flyttede derfor efterhånden permanent til byen for at skaffe sig et udkomme ved fiskerierhvervet på helårsbasis.

Inden for mobilitetsforskningen diskuteres det livligt, hvilke pull- and push-faktorer, som får folk ud på vandring. Hvad de vestjyske arbejdsvandrere angår, kan det konstateres, at der i hele den undersøgte periode var en stor efterspørgsel efter sæsonarbejdsvandrere på destinationsstederne i Sønderjylland og Østjylland, og at sommerlønningerne lå på et væsentlig højere niveau end lønningerne på hjemegnen. Altsammen væsentlige pull-faktorer, som tiltrak de unge arbejdsvandrere.

Alligevel sygnede vandringstraditionen hen i slutningen af forrige århundrede, og det skyldtes i væsentlig grad ændringer i de push-faktorer, som på hjemegnen havde skubbet de unge ud på årlige vandring. Disse push-faktorer havde i væsentlig grad baggrund i økologiske, teknologiske og

økonomiske forhold på hjemegnen, som skabte en meget differentieret årscyklus med et stort arbejdskraftoverskud om sommeren af unge, som havde få alternative indtjeningsmuligheder til arbejdsvandringerne.

Da de hjemlige push-faktorer ændrede sig med forøgede muligheder for helårsbeskæftigelse og en stabil og god indtjening, ophørte traditionen med årlige arbejdsvandring.

NOTER

1. Artiklen er skrevet med udgangspunkt i mit speciale fra Århus Universitet 1992: "De drog til Sønden". *Vestjyske arbejdsvandrer i det nittende århundrede*. Med hensyn til de i artiklen anvendte kildegrupper betegnes destinationsområdet for arbejdsvandlerne både som Slesvig og Holsten. Et område, som strakte sig fra Kongeåen i nord til sognene lige syd for den nuværende dansk-tyske grænse. I artiklen vil området blive benævnt "Sønderjylland".
2. En indføring til den teoretiske diskussion findes i Kristian Hvidt: *Flugten til Amerika eller Drivkræfterne i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914*, København 1971, s. 47-58.
3. Præsteindberetning for Husby og Sønder Nissum sogne 1768, Præsteindberetninger til Biskop J. Bloch, 1766-1769, arkivsignatur C4 775.F. Folketællingslister for Husby sogn og kirkebøgerne for Husby sogn 1816-1875, Landsarkivet for Nørrejylland. Især præsten Ludvig Feilberg (1843-50) giver meget detaljerede tillægsoplysninger om hvert enkelt sognebarn både i til- og afgangslisterne for Husby 1843-50 og i folketællingslisten 1850 for Husby sogn.
4. Torben Agersnap: "Studier over indre vandringer i Danmark", *Acta Jutlandica*, (Aarskrift for Aarhus Universitet XXIV Supplementum B), København 1952, s. 1-78; *Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890*, red. Hans Chr. Johansen, Odense 1976; Ole Degn: "Båndet, der delvis bandt. Mobiliteten i stavnsbåndstiden set ud fra folketællinger fra 1769 og 1787 fra Sevel sogn i Vestjylland", *Bol og By*. *Landbohistorisk tidsskrift* 1988:1, s. 32-54.
5. Riber Stiftsamt Kopibog over udgæede breve 1702, s. 74-75, Landsarkivet for Nørrejylland.
6. Silke Göttisch: *Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840*, Neumünster 1978.
7. Præsteindberetning 1768 (se note 3). Esepigerne satte madding på krogene og redte linerne op ved linefiskeriet langs kysten.
8. *Riber Stifts Adresse-Avis*, den 14 juni 1816, Ribe Katedralskole, 6760 Ribe.
9. *Ribe Stiftstidende*, juni måned 1822-1920, Statsbiblioteket i Århus; *Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelse*, NEU, tyende, spørgeliste nr. 16, 1952, under rubrikken "fæstemål og folkemarked": NEU nr. 9755 (Seem), NEU nr. 12.406 (Fjaltring), NEU nr. 24606 (Husby), NEU nr. 13472 (Sdr. Nissum), NEU nr. 18221 (Sdr. Nissum), NEU nr. 17750 (Sdr. Nissum), NEU nr. 18237 (Staby), NEU nr. 9687 (Holmslands klit), NEU nr. 11407 (Holmslands klit), NEU nr. 12081 (T. Tobiassen, Esbjerg 1955). *Skudsmålsbøger*: Ane Marie Andersen, Husby, Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv (sign. P. 13-24); Niels Jørgen Simonsen, Hee, Ringkøbing Museum (mus. nr. 5131A); Peder Madsen, Nysogn, sst. (mus. nr. 3663); Kirsten Ibsdatter Harboe, Sdr. Nissum, sst. (mus. nr. 2212); NEU nr. 24610 (Husby); NEU nr. 24606 (Husby); NEU nr. 26.148 (Sdr. Nissum); NEU nr. 20718 (Sdr. Nissum); NEU nr. 18437 (Staby); NEU nr. 26.587 (Madum); *Langli-dreng bliver Fisker*. Claus Sørensens erindringer I, 1888-1910, red. Hjorth Rasmussen, Esbjerg 1973; Salomon

- J. Frifelt og T. Tobiassen Kragelund: *Nabo til Kræn Vester*, København 1948; T. Tobiasen Kragelund: *Tyendemarkeder*, Esbjerg 1952; *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende*, Foranstaltet, efter Kgl. Befaling, ved Landhuusholdningsselskabet 1826-44; C. Dalgas: *Ribe Amt*, København 1830, J.C. Hald: *Ringkjøbing Amt*, København 1833, og C. Dalgas: *Veile Amt*, København 1826.
10. Anna Thestrup: "Kirkebøgernes til- og afgangslister", *Fortid og Nutid* 14, 1969-71, s. 529-544.
 11. Kirkebøgernes tilgangslister for Sønder Nissum, Husby, Vedersø og Nysogn sogne 1832-75.
 12. I denne opgørelse er kun medtaget personer, som i tilgangslisterne er opført som tjenestefolk, og hvor intet andet er tilføjet, f.eks. at de skal giftes eller er flyttet med familien. Tilgangslisterne er valgt, idet de med større tydelighed angiver, hvor tjenestefolkene kommer fra end afgangslisterne, som ofte kun oplyser, at folk skal til Ribe marked for at søge tjeneste.
 13. I denne opgørelse er ligeledes kun medtaget personer, som i afgangslisterne er opført som tjenestefolk (se note 12). Til- og afgangslisternes udbredelse i det sønderjyske område er stærkt begrænset af, at de kun blev ført i de såkaldte kongerigske enklaver. Desværre lå størsteparten af de sogne, som havde en stor andel af sæsonarbejdsvandrere under Tønder provsti, hvor til- og afgangslister ikke førtes. Uden for de kongerigske enklaver blev tyendeprotokoller og senere melderegistre ført. Disse er desværre meget uens bevaret. De seks udvalgte sognes til- og afgangslister er ikke komplette for alle årgange.
 14. J.C. Hald: *Ringkjøbing Amt* (se note 9), s. 249; Kirkebøgernes til- og afgangslister for Hatting sogn 1814-75.
 15. Personer betegnet som tjenestefolk i listerne er medtaget, medmindre andre forhold gør sig gældende (se note 12). Antallet af tjenestefolk for de enkelte år er meget lavt – mellem 30 og 50 personer, og de anførte procentsatser skal derfor betragtes med stort forbehold.
 16. *At vove for at vinde. Dansk fiskeri skildret af A.J. Smidth 1859-63*, udg. Poul H. Moustgaard, Grenå 1987, s.16-20; F.V. Mortensen og A.C. Strubberg: *Dansk Saltvandsfiskeri*, København 1935; "Vestkysten fra Blåvand til Ringkøbing", red. H. Meesenburg, *Bygd* 2. årgang nr. 2, s. 3-31; A. Hjorth Rasmussen: "Erhvervsstruktur og fiskeri på den jyske vestkyst", *Bygd* 3. årgang nr. 2, s. 3-31.
 17. C. Klitgaard: "Havfiskeri fra Sdr. Nissum sogn for ca. 100 aar siden", *Hardsyssels Aarbog* 42, 1948, s. 113-118; E. Nedergaard: "Fiskeriet ved vestkysten mellem Nyminde og Thorsminde", *Fra vor del af landet*, red. Alfred Kaae, Ringkjøbing 1961, s. 85-117; J. Gr. Pinholt: "Vestkystfiskeri og Havfiskere gennem et halvt Aarhundrede særlig med hensyn til Harboøre", *Hardsyssels Aarbog* 15, 1921, s. 87-111.
 18. Vedrørende folketællingslisten for Husby sogn 1850 se note 3.
 19. Undersøgelsen er lavet på grundlag af til- og

- afgangslisterne for Husby sogn 1845-1875. Udvælgelsen af tjenestefolkene er lavet ud fra folketællingslisten for Husby sogn 1850. De udvalgte personer skulle være født i sognet og ikke være så gamle, at de kunne have været på arbejdsvandring før 1844, dvs. de skulle ikke være under 16 år i 1845. Undersøgelsen er lavet på grundlag af 95 personer.
20. Se note 19.
 21. NEU nr. 18221
 22. J.C. Hald: *Ringkjøbing Amt* (se note 9), s. 249; NEU nr. 9687; NEU nr. 18237; NEU nr. 18437.
 23. S.J. Frifelt og T. Tobiassen Kragelund 1948 (se note 9), s. 101.
 24. Eksempelvis "Skriv- og Reise Calender paa det Aar efter Christi Fødsel".
 25. Niels Hahne: "Folkemarkeder i gamle dage", *Hardsyssels Aarbog* 46, 1952, s. 123-28; Per Hauge Mortensen: "Til folkemarked i Ringkjøbing 1895", *Ringkjøbing Amts Dagblad* den 31. januar 1989; August F. Schmidt: "Slagelse Folkemarked", *Årbog for Historisk Samfund for Sorø amt* 1951, s. 78-82; "Tyendemarked med Fannikepiger i Ribe", *Illustreret Tidende* nr. 895, Kjøbenhavn den 19. nov. 1876, 18. bind; M. Galschiøt: *Danmark i skildringer og billeder af danske forfattere og kunstnere*, København 1887, artiklerne af Ludvig Schrøder: "Eggen om Kolding", s. 383f., og H.F. Feilberg: "Marsken og Ribe", s. 500f.
 26. C. Dalgas: *Veile Amt* (se note 9), s. 202; Afgangslisterne for Ho, Oksby og Hjerting sogne 1816-1875.
 27. Det følgende er baseret på udsagn fra T. Tobiassen Kragelund 1952 (se note 9), NEU nr. 11407, NEU nr. 13472, NEU nr. 9755, NEU nr. 26.587.
 28. NEU nr. 13472.
 29. T. Tobiassen Kragelund 1952 (se note 9), s. 18.
 30. *Ribe Stiftstidende* juni måned – reklamer 1840-1900.
 31. *Ribe Stiftstidende* juni måned 1878-1900; specielt den 17. juni 1886, sst. den 16. juni 1888, sst. den 18. juni 1889, sst. den 14. juni 1890, sst. den 13. juni 1891, sst. den 14. juni 1894, sst. den 18. juni 1895, sst. den 11. juni 1897, sst. den 9. juni 1898.
 32. Hans Schultz Hansen: *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914*, Åbenrå 1985, tabel over priserne på landbrugsprodukter s. 23.
 33. J.C.Hald: *Ringkjøbing Amt* (se note 9), s. 248-252; C. Dalgas: *Veile Amt* (se note 9) s. 202-206; C. Dalgas: *Ribe Amt* (se note 9) s. 201-202; G. Hanssen i Silke Göttisch 1978 (se note 6), s. 72, opgivelserne er fra Ballum 1832 og Haderslev amt 1832. Min-mak = minimumslønninger og maksimumslønninger.
 34. Tabellen er lavet på grundlag af oplysninger i *Statistiske Meddelelser* 4. R. 5, 1899, pkt. "Tyende og Daglejerlønningen i landbruget 1897" tabel 1; Franz Rehbein: *Das Leben eines Landarbeiters*, herausgegeben und mit einem Nachwort von Urs J. Diederichs und Holger Rüdell, heri Alfred Wübbenas tabel over tyendelønninger s. 310-313; Wübbena har her opgivet lønningerne i tyske mark, de er i tabel 2 omregnet til danske kroner ud fra guldpariteten før 1914, se tabel 6.5 i Hans Chr. Johansen: "Dansk økonomisk statistik 1814-1980", (Gyldendals) *Danmarks Historie* 9, red. H.P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch, København 1985. Ribe Stiftstidende den 11. juni 1897 oplyser kun maksimumslønningerne for dette år.

35. *Ribe Stiftstidende* den 10. juni 1896, sst. den 11. juni 1897, sst. den 9. juni 1899, sst. den 14. juni 1900.
36. *Ribe Stiftstidende* juni måned 1900-1914, specielt den 8. juni 1909, sst. den 8. juni 1911.
37. NEU nr. 24606, NEU nr. 26.587; *Langli-dreng bliver Fisker* (se note 9), s. 65-66; T. Tobiassen Kragelund 1952 (se note 9), s. 24 og 29.
38. Ernst Thomsen: *Landwirtschaftliche Wanderarbeiter und Gesinde in Schleswig-Holstein 1880-1914*, Kiel 1982; Claudius Helmut Riegler: *Emigration und Arbeitswanderung aus Schweden nach Norddeutschland 1868-1914*, (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 8), Neumünster 1985; Ingeborg Weber-Kellermann: *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts auf Grund der Mannhardtbefragung in Deutschland von 1865*, Marburg 1965.
39. *Langli-dreng bliver Fisker* (se note 9), s. 64; T. Tobiassen Kragelund 1952 (se note 9), s. 21; NEU nr. 11407.
40. Døstrup, Visby, Daler og Møgeltønder folketællingslister for 1845. Fra Henne og Guldager sogne kom 16 personer.
41. NEU nr. 13472, NEU nr. 9755
42. *Sønderjyllands Historie. Fremstillet for det Danske Folk* V, "Tidsrummet 1864-1920", København 1930-33, s. 210-211; Hans Schultz Hansen 1985 (se note 32), s. 119.
43. W. Christiansen: "Folkemarked i Tønder", *Sønderjydsk Månedsskrift* 30 årgang 1964, s. 64; *Ribe Stiftstidende* den 13. juni 1901.
44. Tilgangslisterne for Husby sogn 1844-1875.
45. Hatting sogns tilgangsliste 1842, den 28. april.
46. S. Nygård: "Bygholm", *Danske Slotte og Herregaarde*, red. Arthur G. Hassø, Ny samling, bd. 3, København 1946, s. 216-225.
47. Hatting sogns til- og afgangslister 1816-1875.
48. Hanne Gjøel: "Svenske arbejdsvandringer til Sønderhald herred, Randers amt", *Kattegat-Skagerrak projektet meddelelser* nr. 2, 1983, s. 31-46; Richard Willerslev: *Den glemte indvandring*, København 1983.
49. *Protokoll til Anmeldelser om Tyenders Tilgang og Afgang m.m. paa Holmslandsklit-ten 1876-77 og 1891*. Chr. Tarbensen Christensen, Holmsland Klitvej 203, 6950 Ringkøbing.
50. NEU nr. 18237.
51. Fjaltring sogns tilgangsliste 1846; Fjaltring sogns kirkebog under "døbte" 1846.
52. August F. Schmidt 1951 (se note 25), s. 79.
53. *Ringkjøbing Amts Avis* den 15. juni 1895.
54. *Ribe Stiftstidende* den 11. juni 1914.
55. Informanterne er Anton Jørgen Sørensen, Ødis, der er født i 1927 og har set folke-markedet i Haderslev som dreng, samt Erhard Bundgård, Venø, der var soldat i Haderslev i 1937.
56. Sigurd Rambusch: *Esbjerg Havn 1868-1968. Danmarks port mod vest*, Esbjerg 1968, s. 25-35; A. Hjorth Rasmussen: "Fiskeriets gennembrud i Esbjerg", *Bygd* 4. årgang nr. 5, 1973, s. 4-16; S.J. Frifelt og T. Tobiassen Kragelund 1948 (se note 9), s. 108 ; NEU nr. 11407; Aage Aagesen: "Op-rindelsen af Esbjergs befolkning", *Geografisk tidsskrift* 47, 1944-45, s. 92-113.